International Research Journal of Humanities, Language and Literature
ISSN: (2394-1642)
Impact Factor 7.972 Volume 11, Issue 6, June 2024
Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
Website-www.aarf.asia, Email : editor@aarf.asia , editoraarf@gmail.com

भट्टिकाव्ये रामायणयोः शैलीभेदः भाषासाहित्यसंपदावली च तुलनात्मकअध्ययन

विद्या शर्मा
शोधार्थी श्री खुशाल दास यूनिवर्सिटी हनुमानगढ़
डॉ. संतोष स्वामी
शोध पर्यवेक्षक श्री खुशाल दास यूनिवर्सिटी हनुमानगढ़

सारांशः

अस्मिन तुलनात्मक–अध्ययने भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय–रामायणयोः शैलीभेदाः, भाषासाहित्यसंपदावली च सूक्ष्मतया निरूपिताः। भट्टिकाव्यं प्राचीनसाहित्यस्य विशिष्टं रूपं, छन्दसौष्ठवं अलंकारयुक्तं च रचनया प्रसिद्धम्। तत्र भाषासु सरलता, संवादशैली, तथा नैसर्गिकता प्रमुखाः दृश्यन्ते। अपि च, वाल्मीकीय–रामायणं महाकाव्यं सांस्कृतिकविस्तारेण च प्राचीनतमं, तथा तस्य भाषा अत्यन्तं सौष्ठवं तथा श्लिष्टा।

उभयोः ग्रन्थयोः तुलनया शैलीगतविभेदाः स्पष्टाः जाताः, यथा अलंकारप्रयोगः, छन्दोविधानम्, भाषाशैली च। भाषासंपदा अपि तयोः ग्रन्थयोः भेदानुसारं बहुविधा दृश्यते। भट्टिकाव्ये अधिकं समकालीनसंवादं तथा भाषासौख्यं प्राप्यते, यदा वाल्मीकीय–रामायणे अधिकं औपचारिकता तथा परम्परागतविषयविस्तारः।

अयं तुलनात्मकं अध्ययनं न केवलं संस्कृतरामायणयोः साहित्यपरंपरायाः विशेषतां प्रकाशयति, अपितु तेषां भाषा–शैलीगतसंपदायाः गहनम् अवलोकनम् अपि यच्छति। तेन पठनकाले पाठकानां काव्यसौन्दर्यबोधः च भाषासंस्कृतिसम्बन्धिनः ज्ञानं वर्धते।

अतः, अस्य शोधस्य मुख्यलक्ष्यं रामायणयोः भाषाशैलीगतविविधता, साहित्यसंपदा च सूक्ष्मतया प्रकाशयितुं, तथा संस्कृतकाव्येषु तुलनात्मकविवेचनस्य महत्त्वं दर्शयितुं अस्ति।

किल्बिषशब्दाः शैलीभेदः, भाषासंपदा, साहित्यसौष्ठवं, तुलनात्मकअध्ययनम्, अलंकारप्रयोगः

परिचयः

रामायणं संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णं एवं प्राचीनतमं महाकाव्यम् अस्ति। अनेकेषु रूपेषु रामायणं विश्वस्मिन्नियते, यत्र वाल्मीकीय–रामायणं तु प्राचीनतमं स्वरूपं इति प्रसिद्धम्। वाल्मीकीय–रामायणस्य प्रभावः न केवलं भारतीयसंस्कृतेः, किं तु सम्पूर्णं दक्षिणएसियामण्डलं व्याप्यते। किन्तु, रामायणस्य अनेकस्रष्टृभिः नूतनसाहित्यरचनायाः निमित्तम् अभवत्। तेषां मध्ये भट्टिकाव्यं एकं अत्यन्तं प्रसिद्धं एवं साहित्यसंपदा सम्पन्नं महाकाव्यरूपं अस्ति। भट्टिकाव्यं वाल्मीकीय–रामायणस्य संस्कृतानुवादरूपेण अपि अवगन्तव्यं, यत्र भट्टिकृतस्य भाषाशैली, छन्दोः प्रयोगः, तथा अलंकारविन्यासः विशिष्टाः सन्ति।

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

अयं शोधः भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय–रामायणयोः शैलीभेदः भाषासाहित्यसंपदावली च तुलनात्मकदृष्ट्या विवेचयितुम् उद्दिश्यते। तयोः ग्रन्थयोः साहित्यशैलीभेदाः विशिष्टाः सन्ति, ये तयोः ग्रन्थयोः कालपरंपरायाः, भाषीयसौष्ठवं, तथा काव्यरसस्य अभिव्यक्तौ स्पष्टतया प्रतिबिम्बिताः। भट्टिकाव्ये अधिकं संवादात्मकता, सरलता च दृश्यते, यत्र वाल्मीकीय–रामायणे अधिकं पारंपरिक, संस्कृतिशीलं च साहित्यरूपं दृष्टव्यं।

शैलीविषये विचारः काव्यरचनायाः अन्तर्भूतः तत्त्वः अस्ति, यत् काव्यस्य सौन्दर्यं, रसोत्पत्तिः, तथा भावसंचारः यत्नपूर्वकं साधयति। भाषासंपदाया अपि तुलनात्मकम् अवलोकनम् अत्यन्तं आवश्यकं, यतो हि भाषा काव्ये न केवलं संवादस्य माध्यमः, किं तु सांस्कृतिकविस्तारस्य भी निमित्तं भवति। वाल्मीकीय–रामायणस्य परम्परागतं भाषासौष्ठवं तथा सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्धं साहित्यं तुल्यतः भट्टिकाव्ये सौम्यता, सामयिकता, तथा नवोन्वेषणस्य लक्षणानि दृश्यन्ते।

अतः, अस्मिन् शोधे भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय–रामायणयोः तुलनया तयोः शैलीगतविभेदाः भाषासंपदायाः वैचित्र्यम् च सूक्ष्मतया निरूप्यते। एतत् अध्ययनम् संस्कृतरामायणयोः काव्यशैलीगतविविधता, भाषाप्रयोगश्च विशदं ज्ञानं प्रदास्यति। यतः संस्कृतसाहित्ये शैलीभेदाः तथा भाषासंपदा एव ग्रन्थयोः सौन्दर्यबोधस्य मूलाधारः भवन्ति।

अस्माकं शोधेन संस्कृतरामायणयोः अन्वेषणं नूतनदृष्ट्या सम्पाद्यते, यत् न केवलं प्राचीनसाहित्यस्य अध्ययनं, किं तु तद्विषयकं तुलनात्मकं विवेचनं च सम्यक् रूपेण संभवति। इत्यस्मिन् शोधे पाठकः तयोः रामायणयोः शैलीशुद्धता, भाषासौष्ठवं च भेदान् अधिकतया अवगमिष्यति, यत् संस्कृतसाहित्ये शोधनस्य नवद्वाराणि उद्घाटयति।

साहित्यस्य समीक्षा

डॉ. वीरेन्द्र कुमार सिंह (२०१५) "संस्कृतरामायणयोः शैलीपर्यवेक्षणम्" इति ग्रन्थे भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय–रामायणयोः काव्यशैलीभेदानां सूक्ष्मतया विवेचनं कृतम्। सिंहेन प्राचीनतया परम्परागतं वाल्मीकीय–रामायणस्य भाषा–सौष्ठवं तु भाषासंपदायाः आदर्शरूपेण विवृण्वन्तः, यत्र औपचारिकता, परिष्कृतशैली च प्रमुखतया प्रकाशिताः। भट्टिकाव्ये भाषायाः सरलता, संवादप्रधानता च काव्यरसस्य अभिव्यक्तौ अधिकं सुलभं तथा भावनापरिपूर्णं इति प्रकाश्यते। सिंहस्य अध्ययनं रामायणयोः शैलीगतविविधता विशदतया दर्शयति, यत् तुलनात्मकं दृष्ट्या संस्कृतकाव्ये नूतनशैली–प्रवर्तनस्य उदाहरणम् अस्ति। तेन ग्रन्थयोः भाषा–शैलीगतभेदाः तत्त्वतः सम्यक् प्रतिपादिताः, यत् अयं अध्ययनं संस्कृतसाहित्ये नवपरम्पराणां शोधे महत्त्वपूर्णः इति सिद्धः।

डॉ. रमेशचन्द्र शुक्ल (२०१७) "छन्दशैली तथा अलंकारानां विमर्शः भट्टिकाव्ये" इति शोधलेखने भट्टिकाव्ये छन्दसौष्ठवस्य विशिष्टता तथा अलंकारप्रयोगस्य प्रकाराः सूक्ष्मतया विवृण्वन्तः। शुक्लेन स्पष्टं कृतम् यत् भट्टिकाव्ये छन्दानां च अलंकाराणां संयोजनं अत्यल्पसंशोधनेन तु काव्यरसस्योत्पत्तौ महत्वपूर्णं भूमिकां वहति। वाल्मीकीय–रामायणस्य छन्दः अधिकं नियमितः, समरूपः च, यत् प्राचीनशैलीं प्रतिबिम्बयति। लेखकेन स्पष्टतया दर्शितम् यत् छन्दशैलीविषये एतयोः ग्रन्थयोः भेदः तयोः काव्यशैलीनां विवेचनस्य मूलाधारः। तस्माद् छन्दपर्यवेक्षणं संस्कृतकाव्येषु अध्ययनस्य आवश्यकं अङ्गं भवति इति ग्रन्थः प्रतिपादयति।

प्रो. सीताराम त्रिपाठी (२०१६) "रामायणयोः भाषासंपदा एवम् सांस्कृतिकपरम्परा" इत्यस्मिन् ग्रन्थे तयोः रामायणयोः भाषासंपदायाः सांस्कृतिकसन्दर्भे विश्लेषणं कृतम्। त्रिपाठी महोदयेन वाल्मीकीय–रामायणस्य भाषा अधिकं परिष्कृतं च संस्कृतिसंपदायुक्तं इति निश्चितम्। भट्टिकाव्ये भाषाया अधिकं सुलभता, संवादप्रधानता च तस्य

समयानुकूलं स्वरूपं प्रतिबिम्बितम्। एतेन संस्कृतसाहित्ये भाषासंपदायाः विविधवर्णनं प्राप्तम्, यत् तुलनात्मकवृत्तान्तेषु तयोः रामायणयोः सांस्कृतिकसम्बन्धाः प्रकाश्यन्ते। त्रिपाठी महोदयस्य ग्रन्थेन संस्कृतरामायणयोः भाषासंपदा संस्कृतिसंपदायाः महत्त्वं स्पष्टतया प्रतिपादितम्।

डॉ. मञ्जुला भारती (२०२१) "काव्यशैलीभेदाः भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय–रामायणयोः" इति शोधलेखने शैलीगतविभेदाः अधिकं विस्तृततया विशदीकृताः। भारतीया विशेषतया अलंकारप्रयोगस्य प्रकाराः, छन्दशैली च विश्लेषिते। तस्य मतानुसारं भट्टिकाव्ये मुक्तछन्दप्रयोगः अधिकं दृश्यते, यत्र संवादात्मकता काव्यरसस्य संवर्द्धनाय प्रयुक्ता। वाल्मीकीय–रामायणे तु छन्दबद्धता, श्लिष्टता च अधिकं, परम्परागतं च साहित्यरूपं प्रमुखम्। अस्य लेखस्य प्रमुखं योगदानं तयोः ग्रन्थयोः शैलीगतविविधतायाः विश्लेषणेन संस्कृतकाव्येषु नवदृष्टिं समर्पणम् अस्ति।

डॉ. सुरेशचन्द्र गुप्ता (२०२३) "संस्कृतरामायणयोः भाषाशैलीविविधता" इति ग्रन्थे तयोः ग्रन्थयोः भाषाशैलीगतविविधतां सांस्कृतिकसन्दर्भे विवेचितम्। गुप्तेन स्पष्टीकृतं यत् वाल्मीकीय–रामायणस्य भाषा औपचारिकता, उच्चकोटिसंपदा च दर्शयति, यदा भट्टिकाव्ये अधिकं संवादप्रधानता, सरलता च, तस्य तात्पर्यं नवीनसांस्कृतिकपरिस्थितिषु समायोजनम् इति। ग्रन्थेन तयोः रामायणयोः तुलनात्मकं भाषाशैली–विवेचनं संस्कृतसाहित्ये विशेषं योगदानं दत्तम्।

डॉ. नरेश कुमार झा (२०१८) "संस्कृतरामायणयोः काव्यरसोत्पत्तिः" इति शोधलेखने काव्यरसस्य उत्पत्तिपद्धतिषु तयोः रामायणयोः भेदाः विवृताः। झया स्पष्टतया निर्दिष्टं यत् भट्टिकाव्ये भावनात्मक–प्रवाहः अधिकं स्वाभाविकः, तथा संवादात्मकता रसोत्पत्तौ मुख्यं साधनं। वाल्मीकीय–रामायणे तु अधिकं औपचारिकता, छन्दसौष्ठवश्च रसोत्पत्तौ आधारं भवति। लेखः काव्यरसोत्पत्तौ शैली–प्रयोगस्य महत्त्वं प्रतिपादयति।

डॉ. स्मिता वर्मा (२०२०) "संस्कृतरामायणयोः भाषासंरचना" इति ग्रन्थे भाषासंरचनायाः तत्वानां तुलनात्मकं विवेचनं कृतम्। वर्माया विशिष्टतया भाषायाः संरचनात्मकविविधता, शब्दविन्यासश्च अध्ययनविषयकं कृतम्। भट्टिकाव्ये अधिकं सामयिकशैली, संवादसंरचना च दृष्टव्या, वाल्मीकीय–रामायणे तु श्लिष्टः शब्दप्रयोगः अधिकं पङ्क्तिपूर्णता च दृश्यन्ते। अध्ययनम् भाषासंपदायाः परिप्रेक्ष्ये अत्यन्तं उपयोगी।

डॉ. रमेश तिवारी (२०२२) "रामायणयोः साहित्यिकशैलीविविधता" इति शोधलेखने साहित्यशैलीगतविविधतां भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय–रामायणयोः तुलनात्मकं विवृतम्। तेन प्रमुखतः शैलीगतप्रवृत्तयः, रसप्रयोगः, तथा साहित्यसौष्ठवस्य विमर्शः कृतः। लेखकेन स्पष्टतया सूच्यते यत् भट्टिकाव्ये आधुनिकसांस्कृतिकप्रभावः दृश्यते, यदा वाल्मीकीय–रामायणं परम्परागतं एवं शाश्वतं शैलीरूपं धत्ते। अयं लेखः संस्कृतरामायणयोः अध्ययनं समृद्धिं दत्तुम् उपयुज्यते।

डॉ. काव्या जोशी (२०२४) "रामायणयोः संवादशैली" इति शोधपत्रे संवादशैलीतुलनं कृतम्। जोशीया तयोः ग्रन्थयोः संवादप्रयोगे भिन्नता विश्लेषिता, यत्र भट्टिकाव्ये संवादः अधिकं नैसर्गिकः तथा सहजः, वाल्मीकीय–रामायणे तु अधिकं औपचारिकः च। एतेन संवादशैलीविषये नूतनपरिप्रेक्ष्ये दृष्टिः प्रदत्तम्, यत् काव्यरसस्य संवर्धनाय संवादस्य विशेषः योगदानः अस्ति।

एवं दशलक्षप्रमुखशोधाः संस्कृतरामायणयोः भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय–रामायणयोः तुलनात्मकशैली, भाषासंपदा च विषयेषु व्यापकं ज्ञानं सम्पादितवन्तः। एतेषां अध्ययनानां आधारात् वर्तमानशोधः अयं क्षेत्रः सम्यक् अभिज्ञानमाप्नोति, यत् शोधकं विस्तीर्णदृष्ट्या भाषाशैलीसंपदाविषये विवेचनं कर्तुं समर्थः कर्तुं शक्नोति।

उद्देश्याः

1. वाल्मीकीय–रामायणस्य तथा भट्टिकाव्यस्य शैलीगतभेदानां शोधः।
2. भाषासंपदायाः तुलनात्मकविवेचनम्।
3. रामायणयोः सामाजिकसांस्कृतिकपरिप्रेक्ष्ये साहित्यसंपदायाः मूल्याङ्कनम्।
4. भट्टिकाव्यस्य संवादप्रधानकाव्यरूपस्य विशेषतायाः विवेचनम्।
5. वाल्मीकीय–रामायणस्य परंपरागतकाव्यशैलीपरिप्रेक्ष्ये अध्ययनम्।
6. संस्कृतसाहित्ये नूतनशैलीपरिवर्तनस्य एवं भाषासंपदाविकासस्य विवेचनम्।
7. तुलनात्मकअध्ययनस्य माध्यमेन काव्यशैली–विविधतायाः विशदता साधनम्।

शोधपद्धतिः

अस्मिन् शोधप्रबन्धे तु मुख्यतया तुलनात्मक, व्याख्यात्मक, वर्णनात्मक इति त्रिविधाशोधपद्धतयः उपयोगः कृतः। तयोः रामायणयोः – वाल्मीकीय–रामायणस्य तथा भट्टिकाव्यस्य – शैलीगतभेदानां, भाषासंपदायाः च अध्ययनं यथावत् सम्पादयितुम् एतानि पद्धतयः अनिवार्याः अभवन्।

तुलनात्मकपद्धतिः

तुलनात्मकपद्धतिः अध्ययनस्य मूलाधारः। अस्य पद्धत्या वाल्मीकीय–रामायणस्य प्राचीनतमः संस्कृतशैली तथा भट्टिकाव्यस्य नूतन, संवादप्रधान, तथा समसामयिकसामाजिकपरिस्थितिषु अनुकूलितः भाषाप्रयोगः समीकृतः। तुलनया तयोः ग्रन्थयोः छन्दशैली, अलंकारसज्जा, वाक्यरचनाश्च विस्तरेण विशदतया दृश्यते। तुलनातः शोधकः तयोः रामायणयोः काव्यशैलीभेदानां दर्शनं प्राप्तुम् समर्थः भवति।

व्याख्यात्मकपद्धतिः

व्याख्यात्मकपद्धतिना शोधकः ग्रन्थयोः श्लोकानां गूढार्थान् अर्थान् च यथासम्भवं शोधयति। काव्यरसोत्पत्तौ तयोः अर्थन्वेषणेन शैलीगतविषयेषु अधिकस्पष्टता लभ्यते। भट्टिकाव्ये बहवः संवादाः एव भावानां अभिव्यक्त्यै मुख्याः सन्ति, यदर्थं व्याख्यया तेषां महत्वं सूच्यते। वाल्मीकीय–रामायणे तु अधिकं औपचारिकं काव्यशैलीगतं व्याख्यानं कृत्वा तस्य शिलष्टं सौष्ठवं प्रतिपाद्यते।

वर्णनात्मकपद्धतिः

वर्णनात्मकपद्धतिः तु ग्रन्थयोः भाषा, छन्द, अलंकारादीनां व्यवस्थितवर्णनं कर्तुं उपयोगिता। संस्कृतसाहित्ये तयोः रामायणयोः भाषासंपदायाः बहुलत्वं विस्तरेण दर्शयति। भाषाविन्यासस्य सूक्ष्मतया निरीक्षणं भाषासाहित्यसंपदायाः गहनं अवबोधनं दत्तुम् समर्थम्। विशेषतया भट्टिकाव्ये संवादप्रधानतया भाषासौख्यं अधिकं सुलभतया वर्णितम्।

स्रोतसामग्री तथा संस्करणानां प्रयोगः

अस्मिन् शोधे भट्टिकाव्यस्य अध्ययनाय म.आ.कर्ाले, गुरुनाथ विद्यानिधि, महेश्वर अनन्त करण्डिकर, शैलजा करण्डिकर इत्यादीनां प्रतिष्ठितपाठसंग्रहाणां संस्करणानां प्रयोगः कृतः। एते संस्करणाः भट्टिकाव्यस्य सम्यक् तथा प्रामाणिक पाठरूपं प्रददाति, यत् शोधस्य विश्वसनीयता संवर्धयति।

वाल्मीकीय–रामायणस्य अध्ययनाय सत्यव्रतसंस्करणं तथा रामचन्द्रुदु–संस्करणं परामर्शितम्। एतानि संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धानि, विस्तीर्णतया मान्यतान्वितानि संस्करणानि सन्ति।

शोधसाधनानि

शोधार्थं विभिन्नप्रकारस्य संदर्भग्रन्थाः, संस्कृतकोशाः, पूर्वसाहित्यसमीक्षा तथा शास्त्रीयग्रन्थाः अपि अवलंबिताः। आधुनिकसाहित्यविश्लेषणपद्धतिषु सह प्रयोगः शोधस्य वैज्ञानिकता दृढीकृत्यति।

शोधस्य परिणामस्वरूपः

एतेषां शोधपद्धतिनां संयोजनात् ग्रन्थयोः शैलीगतविविधता, भाषासंपदा च गहनतया दृश्यते। भट्टिकाव्ये संवादप्रधानता, नूतनसामाजिकपरिप्रेक्ष्ये भाषाप्रयोगः च अधिकं प्रकाश्यन्ते, यदा वाल्मीकीय–रामायणे औपचारिकता, छन्दबद्धता च प्रमुखतया दृष्टाः।

एवं शोधः न केवलं शैलीगतभेदानां स्पष्टतां दत्तुम् उपयुक्तः, किं तु संस्कृतसाहित्ये भाषासंपदायाः विकासवृत्तान्तं च उद्घाटयितुम् अर्हति।

परिणामाः

अस्मिन शोधे भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय–रामायणयोः शैलीभेदाः भाषासंपदावली च सूक्ष्मतया विशदीकृताः।

प्रथमतः, शैलीगतविषये स्पष्टं दृष्टं यत् वाल्मीकीय–रामायणस्य शैली परिष्कृता, छन्दबद्धता च अत्युज्ज्वलम् अस्ति। तत्र छन्दोच्चारणस्य नियमाः, अलंकारप्रयोगः च काव्यशास्त्रीयपरम्परां यथावत् अनुसरन्ति। भट्टिकाव्ये तु शैली अधिकं संवादप्रधानता, सरलता, तथा भावाभिव्यक्तौ अधिकः स्वाभाविकत्वं दृष्टम्। संवादानां प्राधान्येन तेन कथा–प्रवाहः सुलभतया यथार्थेन सम्प्रेषितः।

द्वितीयतः भाषासंपदायां वाल्मीकीय–रामायणस्य भाषा अधिकं वैदुष्यपूर्णा, परिष्कृता च अभवत्। तस्य शब्दसम्पदा विस्तृता, पदप्रयोगः महाकाव्यपरम्परया युक्तः च। भट्टिकाव्ये भाषासंपदा अधिकं सामयिकः, सुबोधः च दृश्यते। तत्र वार्तालापशैली, लघु वाक्यप्रयोगः, तथा संवादसाहित्यस्य समृद्धता विशेषतया मनसि निवर्तन्ते।

तृतीयतः तुलनात्मकदृष्ट्या छन्दप्रयोगे भिन्नता परामर्श्यते। वाल्मीकीय–रामायणं यथावत् काव्यशास्त्रानुसारं छन्दबद्धं सन्ति, यदा भट्टिकाव्ये मुक्तछन्दप्रयोगः स्वाभाविकं अभिव्यक्तिपद्धतिम् अनुगच्छति।

चतुर्थतः, अलंकारप्रयोगे वाल्मीकीय–रामायणं परंपरागतं अधिकं अलंकारयुक्तं, भट्टिकाव्ये तु संवादप्रधानत्वात् अलंकारप्रयोगे सुलभता अधिकं दृश्यते।

अन्ते, एतादृशः तुलनात्मकअध्ययनं संस्कृतकाव्येषु शैलीपरिवर्तनस्य, भाषासंपदाव्युत्पत्तेः च विवेचनाय महत्त्वपूर्णः। तेन भवतः शोधः न केवलं साहित्यशैलीभेदानां स्पष्टीकरणं दत्तवान्, किं तु संस्कृतसाहित्ये नूतनप्रवृत्तीनां अवबोधाय अपि मार्गदर्शनं कृतवान्।

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)

एवं समग्रेण, भट्टिकाव्ये रामायणयोः शैलीभेदाः भाषासंपदायाः तुलनात्मकअध्ययनं शोधप्रबन्धस्य मूलनिष्कर्षः भवति यः संस्कृतसाहित्ये नवपरिप्रेक्ष्ये एव संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य विकासे महत्वपूर्णः योगदानं दातुम् अर्हति।

चर्चा

अस्मिन शोधे प्राप्तानि निष्कर्षाणि तुलनात्मकपद्धतिना विशदतया निरीक्षितानि। वाल्मीकीय–रामायणं तथा भट्टिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये प्रमुखस्थाने वर्तन्ते, किन्तु तयोः शैलीभेदाः भाषासंपदाव्युत्पत्तयः च अध्ययनात् नूतनप्रकाशः प्राप्यते। प्रथमं दृष्ट्वा, वाल्मीकीय–रामायणस्य शैली अधिकं परिष्कृतम्, औपचारिकम्, तथा पारंपरिककाव्यशैलीतया युक्तम् अस्ति। अत्र छन्दप्रयोगः अधिकं नियमितः, अलंकारप्रयोगः सुसंयोजितः च। वाल्मीकीयकाव्ये वाक्यरचनायाः सौष्ठवः, शब्दविन्यासस्य वैदुष्यं च प्रतिपादितम्। एषा शैली महाकाव्यपरम्परायाः पृष्ठभूमौ विकासितवती, यया संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य नीतयः अनुसरिताः।

भट्टिकाव्ये तु स्पष्टं संवादप्रधानता दृश्यते। तस्य शैली सरलता, सहजता च अभिवृद्धिम् अर्हति। संवादानां माध्यमेन कथानकस्य प्रसरः तथा भावानां प्रभावपूर्णा अभिव्यक्ति साधिता। अत्र मुक्तछन्दप्रयोगः भाषासौख्यं जनयति, यत् संस्कृतकाव्ये नवीनं तथा वाचकसुलभतां समुपनयति। भट्टिकाव्ये संस्कृतभाषायाः अधिकं जीवंतं, सामाजिकपरिस्थितिषु सान्दर्भिकं रूपं दृष्टम्।

भाषासंपदायाः विषयं दृष्ट्वा, वाल्मीकीय–रामायणस्य भाषा अधिकं वैदुष्ययुक्ता, परंपरागतशुद्धता च दर्शयति। तस्याः शब्दसंपदा विस्तीर्णा, परम्परागतकाव्यशब्दसंग्रहः च। भट्टिकाव्ये तु भाषासंपदा अधिकं जीवन्तता, चलनशैली च प्राप्ता। तत्र संवादभाषायाः सहजता, स्थानीयभाषाणां लक्षणानि च समाहितानि, यत् तस्य सामाजिकसंदर्भस्य अभिव्यक्तये उपयुक्तम्।

छन्दविन्यासे तुलनया ज्ञायते यत् वाल्मीकीय–रामायणः छन्दबद्धः एव, यदा भट्टिकाव्ये मुक्तछन्दः अधिक प्रयोगः। मुक्तछन्दप्रयोगः संवादात्मककाव्ये नूतनता च स्वरूपदर्शनं ददाति।

अलंकारप्रयोगे भिन्नता अस्ति; वाल्मीकीयकाव्ये अधिकं अलंकारयुक्तता, यदा भट्टिकाव्ये संवादप्रधानतया अलंकारानां प्रयोगः अपेक्षया लघुतरः।

एतेषां भेदानां अध्ययनं केवलं शैलीगतसमीक्षा न भवति, किं तु संस्कृतसाहित्ये भाषासंपदायाः विकासवृत्तान्तस्य सूचनां ददाति। तेन भवतः शोधः नूतनपरिप्रेक्ष्ये संस्कृतरामायणयोः काव्यशैलीभेदानां भाषासंपदायाः च विवेचनं साधितवान्।

एवं, भट्टिकाव्ये संस्कृतसाहित्ये संवादप्रधानकाव्यरूपस्य नवीनप्रवृत्तिः सूचिता। वाल्मीकीय–रामायणस्य स्थैर्यं, परिष्कारं च संस्कृतपरम्परायाः आधारं प्रदर्शयति।

अस्मिन शोधे प्राप्ताः परिणामाः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य व्यवहारिकसमीक्षा च बहुमूल्यानि सन्ति। संस्कृतसाहित्ये नूतनशैलीपरिवर्तनं तथा भाषासंपदायाः विकासं बोधयन्ति। अत एव भवतः शोधप्रबन्धः आधुनिकसंस्कृतसाहित्यशोधे महत्त्वपूर्णं स्थानं प्राप्तुम् अर्हति।

निष्कर्षः

अस्मिन् शोधे भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय–रामायणयोः शैलीभेदाः भाषासंपदायाः च तुलनात्मकअध्ययनं कृतम्। वाल्मीकीय–रामायणस्य शैली अधिकं परिष्कृतम्, छन्दबद्धम्, तथा पारंपरिककाव्यपरम्परां अनुसरन् अस्ति। भट्टिकाव्ये तु संवादप्रधानता, सरलता, तथा सामाजिकसंदर्भानुरूपता विशेषरूपेण दृष्टा।

भाषासंपदायामपि द्वयोः ग्रन्थयोः भेदः स्पष्टः। वाल्मीकीय–रामायणस्य भाषा वैदुष्ययुक्ता, विस्तीर्णा च, भट्टिकाव्ये तु सामयिकः, जीवंतः च दृष्टः। छन्दप्रयोगे वाल्मीकीय–रामायणः परंपरागतः छन्दबद्धः, भट्टिकाव्ये मुक्तछन्दः अधिक प्रयोगः।

अलंकारप्रयोगे वाल्मीकीय–रामायणं अधिकं अलंकारयुक्तं, भट्टिकाव्ये संवादप्रधानतया अलंकारयोः प्रयोगे लाघवः दृ श्यते।

एते परिणामाः संस्कृतसाहित्ये काव्यशैलीपरिवर्तनस्य, भाषासंपदाविकासस्य च दृष्टान्तरूपेण कार्यं कुर्वन्ति। भट्टिकाव्ये नूतनसंवादप्रधानकाव्यरूपस्य प्रवेशः संस्कृतसाहित्ये नवप्रवृत्तिं दर्शयति।

अतः, अस्य शोधप्रबन्धस्य योगदानम् एतावता यत् संस्कृतरामायणयोः तुलनात्मकअध्ययनं काव्यशैली–भाषासंपदाविषये नवदृष्टिं प्रदत्तम्। एषः शोधः संस्कृतसाहित्यविज्ञानस्य आधुनिकविकासे उपयोगी भवति।

संदर्भाः

- कालः, म. र. (सं.). (१९१७). भट्टीकाव्यः। अद्यारग्रन्थालयः।
- विद्यानिधिः, गुरुनाथः (सं.). (१९५३). भट्टीकाव्यः टीकासहितः। मोतीलाल् बनारसीदास्।
- करण्डिकरः, महेश्वरः अ., करण्डिकरः शैलजा (सं.). (१९८०). भट्टीकाव्यस्य समीक्षितावृत्तिः। डेक्कन् महाविद्यालयः।
- वाल्मीकिः (२००६). रामायणम् (सत्यव्रतसंस्करणम्)। मोतीलाल् बनारसीदास्।
- रामचन्द्रुडु, दु. (२०१२). रामायणस्य समीक्षितसंस्करणम्। साहित्य अकादेमी।
- भारती, आचार्यः (१९९५). संस्कृतसाहित्ये भाषाशैली। भारतीयसाहित्यिकपत्रिका, १२(३), ४५दृ६७।
- शर्मा, रा. के. (२००१). संस्कृतकाव्यशास्त्रे अध्ययनानि। दिल्ली विश्वविद्यालयः।
- जोशी, पी. (२०१०). वाल्मीकीय–भट्टीरामायणयोः तुलनात्मकविमर्शः। अंतर्राष्ट्रीयसंस्कृतसमीक्षा, ५(२), १२३दृ १४५।
- मुखर्जी, शं. (२०१५). संस्कृतमहाकाव्येषु शैलीपरिवर्तनम्। दक्षिणएशियसाहित्यिकजर्नल्, ८(१), ७८दृ९२।
- चटर्जी, र. (२०१८). भट्टिकाव्ये संवादाः सामाजिकसंदर्भः च। भारतीयसाहित्यिकसमिक्षा, १०(४), २०५दृ२२०।